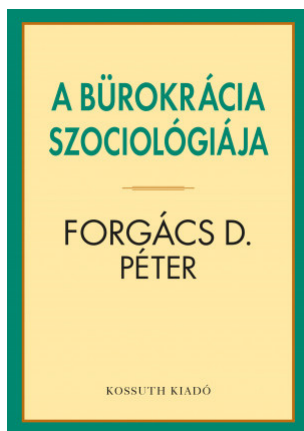

RECENZÍÓ

Kiszolgáltatottság vagy kényszer, esendőség vagy bukás Egy korszerű hivatalnokszemle sarkpontjai

A. GERGELY ANDRÁS¹

Valamikor a hetvenes években, már a francia diáklázadások és a De Gaulle rendszerében mutatkozó szervezetszociológiai anomáliák, bénulási és korszakos presztízsvesztési folyamatok idézték elő, hogy az akkori egyik legmenőbb francia szociológus, Michel Crozier mintegy „rákapott” a hatalmi és társadalmi kapcsolatkulturát túlerővel megülő bürokrácia elemzésére. Első kötete még 1963-ban jelent meg a bürokrácia jelenségéről, majd a Szereplők és a Rendszer, meg a Megtorpant Társadalom témakörével teljesebb rendszerelemző körképet is adott, sőt a hatalmi felépítmény kritikai szemlélete is sokban kötődik nevéhez (Bourdieu, Foucault, Baudrillard, Barthes, Derrida, Touraine és Boltanski mellett). A nyolcvanas évek legelején magyarul is meg-

jelent kötete jól mutatta, hogy egy párizsi könyvelési irodától elindulva, a műhelyek, az ipari munkaszervezet és az irányítási rendszer egészét az államhatalmi közvetítő intézményességig követve „általános” jelenségekre figyelt föl: a csapnivalóan rossz, mondhatni a lassú rutin és a szakmai szocializáció drámai kényszerei nemcsak ösztársadalmi tehertétellé avatták a bürokráciát, de végső soron önmagára nézvést is ártalmas szervezeti tömeggé tették az interperszonális és csoportközi rendszert magát, vagyis ha egyáltalán valamiképpen működött a stabilitás és lojalitás kölcsönhatása, az rendszerint éppen a szervezet egészére nem jellemző konvenciók mentén lötyögött csupán, de totálisan nem volt hatékony. S ez már valamelyest (az időben elmaradt, megkésett) válasz volt az amerikai szervezetkutatásokra, melyeket honosítani és franciásítani kellett ahhoz, hogy általános jellemzőket vagy szervezeti biztonságot lehessen föltérképezni, melyek a tengeren túl másképp, de ugyanezzel a „szervezett túlhatalommal” küszködve okoztak közbénultságot. Crozier neve azóta is tartósította ezt a bürokrácia-kritikát, mely nem kerülhette el, hogy a társadalmi

¹ ELTE TÁTK kulturális Antropológia Tanszék, email: andrasgergelya@gmail.com

RECENZIO

rendet a kulturális rendszerrel párhuzamba állító szemléletmód váljon érvényessé a szervezetszociológia, a kritikai intézménykutatás vagy a hatékonyság-elvű irányítás logikáival összefüggésben.

Crozier neve tehát garanciális – a bürokrácia léte hasonlóképpen. Ami változott, az a fölülről való dirigálás elmaszatolódása az egyéni allűrök felől az intézményi, állami ideológiai és osztársadalmi bürokratizálódási hatások felé. Talán épp ezért sem véletlen, hogy a bécsi szociológus Forgács D. Péter A bürokrácia szociológiája címen írt áttekintő művet, melyben nem a hatvannyolcas indulatossággal és a franciás tekintélytiszteléssel, hanem a birodalmias rend-igény logikáján át rendez el korunk e konstans témakörének elemzési kérdéseit és ezekre adekvát válaszait.² Úgy vélem, Forgács válaszai, elmélettörténeti vázlata, illetve tematizáló szándéka valamiképpen egybecseng az átlátás, rendszerezés, tévedések korrekciója, felelősségek belátása tárgyterületén a Crozier megújította szociológiai szemléletével, így felfedezés-értékű műve mindenképpen megokolt figyelemre számíthat. Elsősorban is azért, mert a jelenleg uralkodó „gazdasági hatékonyság” alapú társadalmi kapcsolat-szerkezetre utalva a kereslet-kínálat viszonyára épült pénzügyi és neoliberális gazdaságelmélet bevett rendszerére mutat rá, amit a kortársak is bőszén bírálnak (idézi például Pierre Bourdieu 1998-as *Ellentűz. Hozzászólások a neoliberális invázió ellen (Contre-feux)* című könyvéből azt, hogy „ennek a teóriának katasztrofális következményei lesznek”. Többek között azért – fejti ki Forgács –, mert „a hivatalnokok a kontinentális Európa országaiban mindig az időtlenséggel kalkuláltak, hagyományos struktúráik a változatlanságra épültek. Egy olyan korban, amelynek mantrája az úgynevezett 'változás' (change), érdemes az állami funkciók jelentését újraértelmezni. Jelenleg a hivatalnokok leépítése tűnik minden probléma szabadalmazott megoldásának. Ám az ésszerűnek látszó gazdasági indoklást felül kell vizsgálni, mert az – mint oly sokszor már a történelemben – súlyos következményekkel jár. Az elmúlt évtizedek nagy átalakulásai okozzák, hogy a kontinentális országokban a régi, hagyományos bürokratikus struktúrák megváltoznak. A hivatalnokok leépítése az elmúlt 150 év egyik legnagyobb, vagy talán a legnagyobb és igen robbanásszerű társadalmi változását okozza. E folyamat következményei közül csupán az bizonyos, hogy hasonló törekvéseket a 20. században mindig visszafordítottak és még erősebb bürokráciát hoztak létre” – írja előszavában.³

Ám a bürokráciákkal esélyes küzdelem nemcsak a szociológusok, társadalomkutatók definícióin vagy programos nyilatkozatain múlik: „...Az ideológiák ellentmondásaival agresszív mentalitás párosul. A bevándorlók lenézik a más nemzetiségű bevándorlókat, az őshonos megveti a másságot, a mások a még inkább másokat. A média ugyanúgy forgalmazza a történelmileg már régen felsült ideológiákat, mint

² Kossuth Kiadó, Budapest, 2019, 304 oldal.

³ Az előszóból vett részletek teljes változatban a <http://zemplenimuzsa.hu/honlap/forgacs-d-peter-a-burokracia-szociologiaja-magyar-kiadasahoz/> oldalon található meg.

RECENZÍÓ

a friss sületlenségeket. A nők vitatják nemüket, s az egyenjogúság nevében maguk követelik – a családi helyett – a munkamegosztásban önmegvalósított kizsákmányolásukat. Az emberiség pedig mellőzi az emberséget, azt a tulajdonságát, amellyel sokáig definiálni tudta magát. És a művészet? A művészet egyetlen értékmérője az anyagi siker. Eddig azzal emelkedett a közönséges fölé, hogy független volt minden érdektől, most csupán forgalmi értéke a mérvadó. Az ideológiák bőségzavarában, a ma emberének bárgyú közönye közepette fel sem tűnik, hogy hiányzik valami lényeges: egy olyan társadalomelmélet, amely értelmet ad a valóságnak”.

A valóságnak értelmét keresni, s a belátásokat önkritikusan alkalmazni azonban ugyancsak tanulási folyamat feltétele: „Valójában nincs, nem létezik érvényes társadalomszemlélet. Bármelyik elismert szociológiai intézet kapujára szintén ki lehetne szögezni egy hasonló kiáltványt. Csakhogy e tudomány csődje már régóta ismert és egyébként sem érdekelné senkit. A szociológiát általában elvontnak, nehézkesnek és unalmasnak tartják. Miért is lenne egy új társadalomszemléletre szükség? Mi köze van a mindennapok emberének ehhez a tudományhoz? A válasz nagyon egyszerű. A társadalomszemlélet olyan, mint a filmzene: az is meghúzódik minden jelenet mögött, érzelmeket és feszültséget kelt, nem csak aláfestés, hanem értelmez. A társadalomról alkotott képzet is így működik, nélküle semmi sem érthető, a legrealisabb dolog is virtuálissá válik. Nélküle tévelyegnek, bolyonganak a politikusok és a választók egyaránt. Csoportok áldoznak hamis istenek oltárán, intézmények keverik a bajt és országok sodródnak háborúkba. Korunkat rejtélyes tanácstalanság övezi. Mindenféle kusza ideológiák keringenek közöttünk, amelyek, úgy tűnik, jól megférnek egymással. Ma boldogan ott csücsül a nappalokban a feszület mellett Buddha szobrocskája, a sovíniszta fociegyesületek szurkolói Európa-szerte ünneplik a nyelvüket sem beszélő más bőrszínű focisztárokat. A török származású németországi betelepült beilleszkedését nemritkán neonáci ideológiával hitelesíti, mit sem sejtve, hogy ezzel családjával is szembefordul”.

De a szembefordulás is csupán egy rendszerideológia része, egy politikai feltételrendszer és társadalmi körülmény-kínálat eredménye vagy kihatása: „Szüleink, nagyszüleink még bizton hittek valamiben, volt még Kelet és Nyugat, úgy gondolták, hogy az ellentétek tartanak mindent mozgásban. A vasfüggöny lebontásával változott valami. Keleten és Nyugaton egyaránt összeomlottak az addig érvényben lévő társadalomelméletek, amelyek létünket mindkét oldalon másképpen, de kauzálisan meghatározták. Az ideológiákat immár nem húzza a társadalmi valóság, lekapcsolódtak a társadalmi elképzelésekről. Egy lényeges dolog szűnt meg, a szövetségesek és az ellenfelek lépéseinek kiszámíthatósága. Elszabadultak az ideológiák, a mentalitások és az etikák. Itt nem az a kérdés, hogy melyik közülük a jó, vagy a helyes, hanem hogy miért nincs társadalmi elképzelés, amely mindezt rendezheti. Reneszánszát éli a nacionalizmus, a fajgyűlölet és a tolerancia örve alatt csírázik a vak harag. A társadalomról a mai napig azok a téveszmék köröznak felettünk, amelyeknek félresikeredett voltát a történelem már maga bizonyította. A szociológia az 1970-

RECENZIO

es évektől pedig egy olyan elefántcsonttoronyba húzódott, amely a társadalmat egy eszmei (meta) síkról szemléli, és a realitást a teljesen tájékozatlan társadalmi egyéntől kérdezi le. Ennek a rafinált eljárásnak az eredménye, hogy a szociológia és a politika viszonyában 'a vak vezet világtalant' jellegzetes esendősége érvényesül. A pártok ideológiailag nem elkötelezettek, a politikai döntések már csak rövid távú lehetőségek és gyakorlati esélyek alapján születnek. A pártok rögtönzött témákat választanak, amelyekből remélik, hogy előnyük származhat. Profiljukat kaméleon módjára változtatják. Nincs cél és nincs irány, afféle politikai vakröpülésbe kezdett a világ. Hamis ideológiákhoz vezetett, hogy a 20. század főáramú társadalommagyarázatai, a konfliktuselméletek, hibásak voltak. Ezek a 'tanok' politikai mozgalmak révén egy adandó helyzetben hatalomra jutottak. Mélyen ülő előítéletekre, szunnyadó gyűlöletre támaszkodtak, amelyek a mozgalmak érvényesülésének idején elemi erővel törtek fel. A hibás társadalomelméletek sok bajt okoztak, de ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne egy igazat létrehozni. A robbanó technikai újítások korában a szellem- és társadalomtudományok hihetetlen fejletlensége, közönyös elmaradottsága és parlagi burjánzása a jellemző. Vaskalapos szociológiai intézményvezetők, makacs fejű akadémikus helytartók, ifjú korukban forradalomról álmodozó, de érett korukra megkeseredett opportunisták, tehetségtelenül gőgicsélő epigonok, könyökvédős gondolatkanászok és szolgalelkű mamelukok védelmezik a bevett tanokat és egymást túlkiabálva szajkózzák vagy másolgatják egymásról a divatos és 'politikailag korrekt' szociológiai közhelyeket. Mereven és kitartóan ragaszkodnak az idejétmúlt elméletekhez, és átszellemülten cizellálják a már tegnap is elavult teóriákat. Jó okuk van rá".

A szerzői szándék e „jó okok” és idejétmúlt elméletek kritikai átlátásával próbál ellenerőt képezni a kor parlagságával szemben. Magam ugyan nem látom a karakteres különbséget a „gondolatkanászok” és a „meta”-elmélencek oly kényelmesen egybemosott körei, meg a mindezekről gondolatbátor szervezetlogikai aspektusból nyilatkozó szerző között – de ez legyen az én vaksiságom... Forgács eszköze talán a rálátás és belátás egyszerre alkalmazása. Nem „helyes irányt” kíván kijelölni, és nem kívánja újragondolni a száz évvel ezelőtt Max Weber bemutatva társadalmi csoportok szimbiozist alkotó együttműködési igényét, vagy azt, hogy annak reményében „meghatározott kötöttségben élnek és dolgoznak. Weber egy hivatalnok-központú világképet rajzolt. Sokszor idézik őt, főleg az uralkodás típusait, ami egyetlen egy oldalt tesz ki a körülbelül húszezer nyomtatott oldalnyi munkásságából. Gyakran idéznek egyik vallásszociológiai írásának a címéből is, a protestáns etikát, de többre nem futja még a szakmai kánon részéről sem. Weber leírásai elfogadottak, de feledésbe merült az alapelve, hogy a bürokratikus rend ismeretén keresztül válik a társadalom érthetővé. Igaz, sok minden változott a 20. században. Kiderült például, hogy az értékeknek nincsen kötelező érvényük, bármikor lecserélhetők és romantikus képzelgés csupán, hogy az értékek feltartóztathatják a történelem folyamát. Továbbá kialakult egy új társadalmi csoport, a menedzsereké, és tovább rétegződött a vállalkozóké,

RECENZÍÓ

valamint a társadalom szerkezetét alapvetően befolyásolja az újfajta kommunikáció. Mégis, vagy talán éppen a sok változás miatt döntő a bürokratikus berendezkedés megléte, amely a teokratikus berendezkedésű vallásállamtól, és az iparilag fejletlen országoktól különbözik. A modern bürokratikus társadalomban a hivatalnokok társadalmi csoportja a meghatározó, az a társadalom tengelye. A társadalmi csoportok között hasznos és teremtő egymásrautaltság uralkodik és nem valamiféle konfliktus vagy ellentét. Azok speciális esetben, bürokratikus-politikai anomáliák esetén keletkeznek. Ezért szól ez a könyv a bürokráciáról. Ez nem egy téma a sok szociológiai közül, hanem a mindent eldöntő központi kérdés. Itt nem egy érdekességről van szó, hanem egy olyan rendszerről, amelyik a mindennapokat értelmezi, a cselekedetek pragmatikus magyarázatát nyújtja és az elvont társadalmi valóság reális magyarázatát biztosítja”.

Az Olvasót érdeklő alapkérdésre tehát, már hogy micsoda is az újdonság ebben az olvasmányos és ugyanakkor szaktudományos kötetben, igen egyértelműsített a rövid válasz. A bürokrácia is más ma már, mint volt a századfordulón, s más attól is eltérve, amilyen volt nemcsak a monarchiában, hanem az ezredvég európai országában is. Ebből fakad, hogy „ennek a könyvnek nem célja a bürokrácia dicsőítése, sem elítélése, hanem a bürokratikus állam állandó és visszatérő jellegzetességeit kívánja napvilágra hozni. Ehhez először is arra van szükség, hogy kiiktassuk előítéleteinket a hivatalnokokkal szemben – mind a negatívakat, mind a pozitívakat. Már túlságosan régóta tartják őket lustának, lassúnak, nem hatékonyak és hozzá nem értőnek, akiktől ugyanakkor elvárják, hogy híven szolgálják a közérdeket, kötelességtudóak legyenek, igazságosan cselekedjenek, valamint a méltányos eszközöket válasszák döntéseikhez. E közhelyek ismételtetése helyett izgalmasabb a közszolgálati alkalmazott minden kétséget kizáróan különleges mentalitásának és társadalmi szabályainak feltérképezése. Ez az út egy nem bejárt, szűk ösvényen, az állam elutasítása és dicsőítése között, azaz az anarchia és az etatizmus szakadékaik között vezet...” Mert hát a hivatalnokokra testált feladattömeg ma már fölülmúlja az elérhető teljesítési maximumot is: a közgondolkodásban-köznyelvben a hivatalnok valami állami, nagyvállalati, politikai meg helyi irányítási adminisztráció. Ez alig volt másképpen a klasszikus szociológiai elméletekben, de más e konkrét osztrák-német-magyar esetben is: „hivatalnoknak nevezünk minden közszolgálati foglalkoztatottat. Az állami vagy helyi (önkormányzati) igazgatás dolgozóin kívül idetartoznak a közszolgálat, a termelés vagy az irányítás alkalmazottai is az állami függőségű vállalatokban és intézményekben, a szemétszállítótól az atomfizikusig. A közszolgálati alkalmazottak (hivatalnokok) tartósan, monopol jogokkal ellátott és fizetett foglalkoztatottak, akik meghatározott hatáskörben, formálisan és normák által szabályozottan, intézményi felelősséggel látják el tevékenységüket. A közszolgálathoz számítanak mindazok az állami és kvázi állami működési területek, amelyek nem a politikai képviselőhöz tartoznak...”

RECENZÍÓ

De tovább is hat e felfogás érvénye. A kötetben szerzőnk a bürokrácia néhány alapfogalmát vezeti fel először, majd a második fejezetben a polgárság szociológiailag elmosódott fogalmával állítja jelentés viszonyba, hisz „ez a korábbi társadalomelméletek számára nélkülözhetetlen volt és hozzájárult ahhoz, hogy a társadalommodellek ne működjenek”. Ezen belül bemutatja „Ausztria példáján, milyen egyszerű a valóságot észre nem venni, s hogyan működik az önámítás és öncsalás rendszere a hivatalnokok számával és költségeivel kapcsolatban. A hivatalnok láthatatlan marad, pedig létezése nyilvános, sőt szembetűnő. E paradoxon feloldása a speciális kontinentális európai viszonyokban rejlik, amelyek a hivatalnokok társadalmi szerepében térnek el az angol-amerikai és részben a mediterrán berendezkedéstől” is, amit ezután egy harmadik fejezetben taglal különféle „történelmi színpadok tükrében”. E színpadokon a szereplők „a rendkívül egyedi kontinentális gazdaság, mentalitás és struktúra” részesei, mely szerepformációkat a negyedik fejezettől kezdődően a hivatalnokok jellegzetességeinek bemutatásával folytat. S innen fakad a Szerző rendszerező elmélete is:

1. táblázat. Rendszerező elmélet – a bürokratikus logika mechanizmusai

Szintek	Egyéni	Intézményi	Állami	Ideológiai
Egyéni	Kiszolgáltatottság	Szakmai szocializáció	Perspektívák, vagy az örökhyágás zárlata	Impregnáltság
Intézményi	Szakmai szocializáció	Kényszer	Stabilitás	Rituális változatlanság
Állami	Perspektívák, vagy az örökhyágás zárlata	Stabilitás	Fennmaradás vagy bukás	Lojális vagy passzív
Ideológiai	Impregnáltság	Rituális változatlanság	Lojális vagy passzív	Esendőség

Forrás: Saját szerkesztés

Mert bár saját emlékei-élményei révén „mindenki ismeri” a bürokratikus logika mechanizmusait, de ezek nemcsak talányos mivoltukkal hatékonyak, hanem követettségük is ok-okozati rendszerű. Miközben kimondatlan is, de átláthatóvá tehető, hogy az úrhatnáság gyakorlata nem egyed-függő csupán, hanem „a különböző szintek szabályrendszerével összefügg. Például az intézmény kényszereiből adódik, hogy a hivatalnokok rendkívül kiszolgáltatottak, ami ellen egyéni szinten a tág ismeretségi kör kiépítésével védekeznek, és ami ugyanakkor az ideológiák változatlanságát, a más ideológiákkal szembeni impregnáltságot is okozza egyben. Ugyanez állami szinten viszont az intézmények lojális mentalitásán vagy passzív ellenállásán keresztül a fennmaradás vagy a változás politikai viszontagságait szüli. Ezek az ösz-

RECENZÍÓ

szefonódások a kontinentális Európában egy jól kiszámítható, megbízható bürokratikus rendszert képeznek. Azok a politikusok, akik erre nem éreztek rá, az elmúlt száz évben menthetetlenül megbuktak, akik ezt a rendszert éltették, így vagy úgy bevonultak a történelembe.”

A kötet tanulságai szerint: „A közszolgálati alkalmazottak törvényszerűségei, ideológiai esendőségük, hatalmi pozíciójuk és a létért vívott küzdelmük csak az övék, de meghatározzák más társadalmi csoportok magatartását is”. S nemcsak azért, mert sokan és sokféle szinten élnek kapcsolatban a bürokrácia különféle szereplőivel, hanem mert „a téma természetéből adódik, hogy mindenkinek van elképzelése róla. Bátorítani szeretném az olvasót, hogy saját tapasztalatait idézze fel az olvasmány során, szándékosan fogalmaztam úgy, hogy ez lehetséges legyen. Az alapkutatásnak arra kell szorítkoznia, hogy bemutassa a rendszerek működését, amihez leírásokat, logikus levezetéseket és történelmi utalásokat szokás használni. Mégis úgy érzem, a statisztika eszközeivel is alá kell támasztani a hivatalnokok ideológiai impregnált-ságának meglepő mechanizmusát, valamint a hivatalnokok láthatatlanságának bámulatra méltó szerkezetét.”

A láthatatlanság láthatóvá tétele, a saját tapasztalat és a rendszerbe foglalt erősségek/gyengeségek vagy kiszolgáltatottságok/kényszerek egyedi változatai pedig ugyanúgy a megismerő gondolkodás elemei, mint a szereplők rendszerbeli működésének konfigurációi. Forgács könyve épp ezért nem vagy nemcsak úgy szakmai munka, hogy ne lenne egyúttal közismereti is – hanem épp attól válik maga a felfedező megismerés is részévé, hogy az Olvasó megszemélyesíti, kiegészíti, maga hitelesíti és használja föl más értelemadási esetekre is kihatással. Ez pedig nemcsak egyszerű kinyilatkoztatás, tudásátvétel vagy elfogadás kérdése, hanem a lehetséges mérlegelek alapkészlete ugyanúgy.

S e hatás talán (talán-talán, egyelőre) még nem része a hétköznapi életben számkra adott belátásoknak, de idővel majd azzá válik.